

NEJAT KAYMAZ

BİBLİYOGRAFYA

BELLETEN, Cilt XXIX, Sayı 113 (Ocak 1965)'den ayrışım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 5

Saunders, J. J., *Aspects of the Crusades*, University of Canterbury, 1962, 80 sahife.

Yeni Zelanda Canterbury Üniversitesinde tarih lektörü olan J. J. Saunders'ın "Haçlı Seferlerinin Safhaları" adını verdiği bu ilgi çekici kitap, Haçlı Seferlerine ait vukuatı anlatan bir tarih değil, konuyu çeşitli bakımlardan ele alarak münakaşa eden bir makaleler mecmuasıdır. Kendisinin de önsöz'de belirtmiş olduğu gibi, bu yazılarda, özellikle, Haçlıların İslâm Dünyası ve Doğu Hıristiyanları ile olan münasebetleri üzerinde durulmaktadır. Yazar, Haçlı Seferlerinin Batı'da son zamanlara kadar umumiyetle batılı görüşünden tetkik edilmiş olduğunu, buna mukabil, Doğu'nun Haçlılar karşısındaki durumunun ve reaksiyonunun yeteri kadar incelenmemiş bulunduğunu ifade ederek, bu konuda dikkatleri Doğu kaynaklarının önemi üzerine çekiyor.

Görünüşe göre, bu küçük eserin doğması, yazarın bizzat duymakta olduğu bir ihtiyacın ifadesi ile ilgilidir. Zira kendisi, bu yazı serisini kaleme alırken, sadece, ilmin son zamanlarda gün ışığına çıkarmış olduğu bir takım yeni malzeme ile Arabistlerin Haçlı Seferleri üzerinde yaptıkları araştırmaların neticelerini takdime çalıştığını söylemektedir. Yani müellif Doğu kaynaklarının orijinallerine başvurmak imkânına sahip değildir.

Haçlı Seferlerinin Safhaları olarak yedi konu ele alınmaktadır. Her konu kitapta bir bölüm teşkil etmektedir : I - Haçlı Seferleri Literatürü, II - Mukaddes Harp Mefkûresi, III - Bâtınîlerin Rolü, IV - Mısır'ın Önemi, V - Müttefik Ermenistan, VI - Franklar ve Moğollar, VII - Yakın Doğu Medeniyeti Geçidi.

Yazar birinci bölümde, Haçlı Literatürünün, Batı için bir öğünç kaynağı olan Kutsal Savaş hikâyelerinin batılı hayallere vermiş olduğu ilhamdan doğduğunu ifade ederek, bu konu üzerinde eskiden beri yapılmış olan en belli başlı çalışmalardan ibaret bir panorama çiziyor. Bunun en genel şekilde yapılmış bir hülâsası bile bize -İslâm ve Türk dünyası için, en az Hıristiyan dünyası için olduğu kadar ehemmiyet taşıyan- Haçlı Seferleri konusunun Batı'da görmüş ve görmekte olduğu alâkayı belirtmeğe kâfidir :

Guillaume de Tyre'in en yüksek örneğini verdiği çağdaş literatürden sonra, Mukaddes Harp, artık bir hâtıra haline gelmiş bulunduğu zaman, bir tarihî konu olarak ilk defa Rönesans sıralarında Katolik İtalya'da, arkasından, Haçlı Seferlerinin bir millî teşebbüs addedildiği patriotik Fransa'da ele alınıyor. Protestan Avrupa ise anti-papalist bir faaliyetle bu çalışmalara katılıyor. Sonra, Ortaçağ ile ilgili olan her şey için olduğu gibi bu mevzua da istihfafla bakan Rasyonalizm devrinde Haçlı çalışmaları genel olarak bir ilgisizliğe maruz kalıyor. Ancak, akıldan ziyade hissin rol oynadığı Romantizm devrinin yeniden Kutsal Savaş hikâyelerine teveccüh göstermesi üzerine -bu esnada Mısır'a sefer yapan Napolyon'un Fransasında- tekrar canlanıyor. Bu arada, Ranke etrafında toplanan tenkitçi tarih okulu mensupları da bu konuya el atıyorlar ve ince araştırmalarının sonunda, menkibelere dayanan eski nosyonu tamamen ortadan kaldırıyorlar. Beri taraftan. İngilizce konuşan âlem Haçlı Seferleri ile ilgili araştırmalara ancak geçen asrın sonlarından itibaren katılıyor. İngilizlerinkine nazaran çok daha yeni olan Amerikan çalışmaları özellikle ihtisaslaşmış bir karakter taşıyor. Halbuki Eski Dünya'da mevzuu bütün

olarak işleme temayülü elan devam etmektedir. Bütün bu çalışmalara rağmen, birkaç mütehasşısın dışında kalan batılı münevver zümresi için, Haçlıların karşısında bulunan İslâm dünyasının durumu ve gösterdiği reaksiyonun mahiyeti malûm değildir. Çünkü, bunu doğrudan doğruya ortaya koyacak olan İslâm kaynakları -Batı dillerine çevrilmiş bir kaç tanesi müstesna- kendileri için tamamen meçhul bulunuyor.

İkinci bölümde, Hıristiyanlıkta "kâfirler" ile savaş yapmayı kutsal bir mefkûre haline getiren ve Batı Hıristiyan dünyasını İslâm âlemine karşı toptan bir taarruza geçmeğe sevkeden tarihî âmiller gösterilmek istenmektedir:

Bu mefkûrenin, esas itibariyle İslâmiyetteki *cihâd* müessesesinin bir taklidi olmadığına işaret eden yazar, bu konuda her iki dinin birbirinden farklı olan bünyelerinin (birisi, aşiret hayatı yaşıyan ibtidâî bir cemiyet içinde doğmuş müteşebbis ve savaşkan, diğeri, aksine düzenli ve medenî bir ictimâî muhitten zuhur etmiş pasifist karakterli ve anti-militarist) rol oynamış bulunduğunu ifade ediyor. Bu münasebetle, Hıristiyanlıkta savaş ruhunun ne zaman doğduğu ve savaşın nasıl dînî siyasetin bir vasıtası haline geldiği anlatılıyor. Müellife nazaran, Papalığın bütün Batı Avrupa'yı Hıristiyanlığın beşiğine doğru sevketmesinin sebebi, feodal krallık ve beyliklerin tahakkümünü ortadan kaldırmak ve Doğu Kilisesini birleştirmek suretiyle, sâkin ve müttehit bir Hıristiyanlık üzerinde hüküm sürmeği mümkün kılacak reform arzularıdır. Bunda hakim olan fikir, *cihâd*'da olduğu gibi *yayıma* değil, sadece *istirdad*'dır.

Üçüncü ve dördüncü bölümler, doğrudan doğruya, Haçlı çalışmalarında -müellif tarafından önsözde belirtilmiş olduğu vechile- ancak son zamanlarda üzerinde durulmağa başlanan ve hakikî mahiyeti henüz yeni yeni kavranmakta olan -Haçlılar karşısındaki- İslâm dünyasının statüsü ve göstermiş olduğu reaksiyon mevzuu ile ilgilidir.

Sferlerin başlangıcında, Hıristiyanların Doğu karşısında sahip olduğu üstün durumun en mühim sebebini teşkil eden faktör, yani İslâm dünyasının içinde bulunduğu dînî tefrika (şizma) konusu eserde -haklı olarak- bir müstakil bölüm halinde ele alınmış bulunmaktadır :

İslâmiyetin zuhurundan çok kısa bir zaman sonra başgöstermiş olan mânevî parçalanmanın, sonradan siyasî teferrükün de inzımanı ile, almış olduğu tehlikeli durum izah ediliyor. Bu münasebetle, Şia'nın zuhuru, çeşitli şîî mezheplerinin ve bilhassa İsmailîliğin mahiyeti üzerinde duruluyor. Dinamik ihtilâlcî ve entrikacı faaliyetleriyle çeşitli devirlerde ve mahallerde Sünnî İslâmlığa tehlikeli darbeler indirmiş bulunan bu sonucunun, Haçlıların gelmesi ile büsbütün kuvvet kazanmış olduğu ve bu yüzden, Sünnî İslâmiyet "kâfirler"e karşı savaşırken, âdeta tek kolunun bağı kaldığı ifade ediliyor. Hattâ, Haçlıların, İslâm dünyası tarafından, İsmailîliğin yayılmasına karşı bir set teşkil ettikleri kanaatiyle, faydalı bile sayıldıkları iddia ediliyor.

"Mısır'ın Ehemmiyeti" namı verilen dördüncü bölüm, İslâm cephesi bakımından en mühim başarı âmili addedilen bir hususun izahına tahsis edilmiştir :

Burada, Haçlıların İslâmlığı ezememiş bulunmalarının en mühim sebebi olarak, Mısır'a yapılan istilâ teşebbüslerindeki başarısızlık gösteriliyor. Nil vâdisi ve deltasının stratejik, politik ve ticârî bakımdan sahip olduğu fevkalâde şartlar

belirtildikten sonra, İslâmiyetin hem Haçlı, hem de Moğol tecavüzleri karşısında kazanmış olduğu nihaî zaferde bu ülkenin oynadığı hayatî rol tebarüz ettiriliyor. Dokuzuncu yüzyıldanberi Mısır'da kurulmuş olan müstakil ve kuvvetli devletlerden son üçünün (Fâtımîler, Eyyûbîler, Memlûkler) İslâm âleminde ve Haçlılar karşısında sahip oldukları fonksiyonları belirtmek maksadiyle verilen izahat dikkate şayandır. Aşağıda, eserden edindiğimiz genel intibalarla ilgili olarak bu noktaya da temas edeceğiz.

Beşinci ve altıncı bölümler, tesir ve neticeleri bakımından birbiri ile kabili kıyas olmamakla beraber, İslâm âlemine karşı, bir zaman için Haçlı siyasetiyle aynı istikamette gelişmiş ve dolayısıyla ikisi de Haçlıların âmâline hizmet etmiş bulunan Ermeniler ve Moğollar ile vâkî menfaat yaklaşımlarını konu olarak almaktadır :

Haçlıların Doğu Hıristiyanları arasında en değerli ve sadık müttefikleri olarak yâdedilen Ermeniler'e, müstesna -ve aşağıda ayrıca bahis konusu edeceğimiz gibi, biraz mubalâgalı- bir mevki ayrılmaktadır. Özetle, Haçlılar devrine gelinceye kadar, bu milletin dinî ve millî statüsünün, gerek kendi kaderi, ve gerek Doğu Hıristiyanlığı için oynamış olduğu rol belirtildikten sonra, Haçlıların -mezhebî tezatlar dolayısıyla Rumlara, din farkı yüzünden Türklere ve siyasî sebeplerden her iki tarafa düşman olan- Ermeniler'de, nasıl tabîî bir müttefik buldukları; bu ittifakın, zamanla Ermenilerle Lâtinler arasında nasıl bir kader birliği meydana getirdiği; Küçük Ermenistan'ın İslâmlar aleyhine, Batı Hıristiyanlığı ile Moğollar arasında kurulmağa çalışılan siyasî münasebetler için, nasıl bir mihver teşkil etmiş olduğu ve nihayet müttefiklerinin akıbetlerini takiben, nasıl tarih sahnesinden silinip gittiği anlatılmaktadır.

Frank - Moğol münasebetleri konusu, Hıristiyan âleminin, birdenbire ortaya çıkan bu ibtidâî ve putperest kavmi, Hıristiyanlık hesabına kazanmak ve onun müdhîş kuvvetini İslâmiyetin yeryüzünden kaldırılması hedefine sevkedebilmek için göstermiş olduğu gayretler çerçevesi içinde izah edilmektedir. Bu kavmin hususiyetleri ve siyasî bir teşekkül halinde zuhuru bahis konusu edilirken, aynı zamanda, Hıristiyanlığın -Orta Asya ve Çin'e kadar- Doğudaki yayılışının hikâyesi özetlenmektedir. Bu münasebetle -tıpkı Ermeniler gibi, râfızî olmaları yüzünden Rumlara, Hıristiyan oldukları için de İslâmlara düşman olan bir zümrenin, yani- Nasrîlerin eseri olan bu hâdisenin, -başarısızlıklarla dolu ümitsiz bir devrede (1165-1177)- Haçlı hayallerine ilham etmiş olduğu -İslâmlığı arkadan vuracak- mevhum Hıristiyan hükümdar (Preter John) efsanesinden bahsedilmektedir. Beklenmedik bir anda vukubulan Moğol istilâsının, Lâtin dünyası tarafından, nasıl bu mevhum zâta izafe edildiği, müstevlilerin Hıristiyanlara karşı diğer insanlardan farklı bir muamele yapmadıkları görülünce, nasıl ısrarlı bir misyonerlik faaliyetine başladığı, neticede, Moğol siyasetinin, nasıl İslâmlık aleyhine gelişmesine âmil bulunduğu izah ediliyor; sonra da, bu siyasetin tatbikatı olarak ifade edilen Hulâgu'nun kanlı istilâsı, tarihin gidişini birdenbire değiştiren Ayn-Câlût bozgunu (1260), Moğol mağlûbiyeti ile birlikte hüsrana gömülen Haçlı ümitleri, Lâtin devletlerinin ve Küçük Ermenistan'ın tasfiyesi gibi olaylar anlatılıyor. Bu bahsin sonunda, Moğollarla iyi münasebetler kurulmasına gereği kadar önem verilmemiş olması hususunu tenkit eden Toynbee ve Grousset'nin fikirleri münakaşa edilerek, vahşi ve

hain tanınan bir kavmin karşısında bulunulduğu, bu yüzden Batı dünyasının onlarla tam bir ittifak yapmak riskine girmemiş olmakta mazur görülmesi gerektiği mütalâası ileri sürülmektedir.

Sonuncu bölüm, "Yakın Doğu Medeniyeti geçidi" ismini taşımasına rağmen, aslında, İslâm âlemine karşı iki asırlık çetin mücadelenin askerî safhasını katî olarak kaybetmiş bulunan Batı'nın, medeniyet yönünden kazandığı muzafferiyeti izah etmek gayesini güdüyor :

Önce Doğu Hıristiyanlığının İslâmlık karşısında niçin tutunamamış olduğu anlatılıyor. Sonra da, Moğolları cezbedememek yüzünden, Hıristiyanlığa gülen son şansın kaybedilişi hikâyesi tekrarlanıyor. XIII. yüzyıl sonlarında Moğolların İslâmiyeti kabul etmeleri ile, Batı Asya Hıristiyanları için ümit kapılarının katî olarak kapanışı ve Oriental Hıristiyanlığın nihaî inkırazı anlatılıyor. Bunun arkasından, politik olaylar ile tamamen aksi yönde gelişen kültür meseleleri üzerinde duruluyor. Muzaffer Sünnî İslâmlığın, geçen iki asır esnasında medenî bakımdan maruz kaldığı gerileme ve IX. yüzyıldanberi sürüp giden kültür üstünlüğünün Batı'ya geçme âmilleri izah ediliyor. İslâm âleminin Moğollardan ve Haçlılardan yediği darbeler ve gördüğü tahribat, Arap dilinin, Doğu İslâm sahalarındaki yerini Farsçaya terketmesi dolayısıyla ilmin intişarında oynadığı rolün ortadan kalkması ve Sünnî İslâmiyetin galebesi ile beraber, felsefenin yarine teolojinin kaim olması ve ictihad kapılarını kapatması gibi faktörler bu gerilemenin sebepleri olarak gösteriliyor. İlmî liderliği Batı'ya terkeden İslâm âlemi, kendi içine kapanıp, mazi ile alâkayı keserken, Batı'nın, ona ait eski kıymetleri bir bir ortaya çıkarmış olduğu ifade ediliyor. Yazar, medeniyetin müstakbel liderliğine Kuzey-Batı Avrupa milletlerini namzet görmektedir.

Muhteva hakkında bir fikir vermek için, böylece, en belli başlı noktaları ihtiva eden bir hulâsa takdim ettikten sonra, eserin gayesi ve tertibi hakkında birkaç kelime ile izahat vermek ve Türk tarihi bakımından üzerinde durmayı gerekli gördüğümüz bir iki noktayı işaret etmek istiyoruz.

Her şeyden evvel şunu belirtmek icap eder ki, müellif konunun bir mütehasısı değildir. Kitap, nihayette yer alan notlardan da anlaşılacağı vechile, esas itibariyle -Batı dillerinde- mevcut etüdlere istinad etmektedir. Bunlar arasında bir iki kaynak tercümesi de bulunmakla beraber, komplasyonda hâkim olan fikirler, daha ziyade meşhur âlimlerin eserlerinden mülhemdir. Anlaşıldığına göre, kitabın yazılmasında esas gaye, mütehasısların dışındaki münevver zümreye veya üniversite öğrencisine hitap etmektir. Türk tarihi ile yakın ve büyük bir alâkası bulunan Haçlı Seferleri, son zamanlarda aynı mahiyette bir takım kitaplara konu olmaktadır. Mütehasıs olmıyan kimseler tarafından yazılıp, çok geniş bir batılı aydın kütlesine arzedilen böyle kitapların yapacağı tesir, ağır ihtisas kitaplarından daha şümüllü olacağı için, bunlar üzerinde titizlikle durmak gerektiği kanaatındayız.

Eserine, Batıda, Haçlı Seferleri mevzuunun münhasıran batılı noktainazarından incelenmiş olmasını ve Doğu'nun durumunun ihmal edilmiş bulunmasını tenkit ederek başlayan yazar, gerçekten, İslâm âleminin Haçlılar karşısında sahip bulunduğu zaaf ve kuvvet unsurları üzerinde ısrarla durmak suretiyle, iki taraf arasında nisbî bir muvazene kurmağa çalışmıştır. Bununla beraber, kendisi de hâdiseleri tamamen bir batılı olarak değerlendirmekten pek öte gitmemiştir. Meselâ, Haçlı

Seferlerinin başarısızlıkla neticelenmesinde, şüphesiz en mühim rolü oynamış bulunan Türk unsurunun ehemmiyeti üzerinde yeteri kadar durulmazken, Küçük Ermenistan Krallığına uzun bir bahis tahsis edilmesi buna bir delildir. Her halde böyle bir eserde, İslâm âleminin idaresini ellerinde tutan unsurun rolüne, umumî olarak bir bahis tahsis edilmeliydi.

Bununla beraber, müellif Türklerin rolünü, kendisine göre daha mühim olan mevzular içinde, yer yer belirtmeye çalışmış ve umumiyetle verdiği izahlarda objektif kalmayı bilmmiştir. Meselâ, Haçlı Seferleri arefesinde Filistin'de Hıristiyan halka karşı yapılan zulümlerin, Selçukluların burayı işgallerinden sonra başladığı ve hac trafiğinin bu sebepten bozulduğu hakkında, genel olarak bir çok batılı müelliflerin eserlerinde katî bir hakikat gibi yer alan eskimiş iddia yerine, C. Cahen ve O. Turan gibi selâhiyetli kalemlerin bu iddiayı reddeden yeni görüşlerini tercih etmektedir (s. 70, not 24). Fakat yine de, kaynaklarını teşkil eden etüdlerden edinilmiş olduklarında şüphe bulunmayan, tenkide değer birtakım görüşler yok değildir. Meselâ, İslâm dünyasının Haçlılar karşısında tutunması hâdisesinin, sadece Mısır arazisine izafe edilmesi, kanaatımızca biraz mubalâğalıdır. Unutmamak lâzımdır ki, Haçlılar, daha Eyyubîler'den evvel, ilk darbeleri Suriye ve Elcezire'de hâkim olan Zengîler'den yemişlerdi. Fâtımîler'in inkıraz etmekte olduğu bu sıralarda, Mısır Haçlılara karşı bir şey yapamıyordu. Burada farkedilemeyen nokta şudur : Uzun zamandan beri hem dînî, hem de siyasî bakımdan parçalanmış durumda olan İslâm âlemi içinde, bu yüzden, çetin bir mücadele devam ediyordu. Haçlıların gelmesinden bir müddet önce, Büyük Selçuklu Sultanlarının himayesi sayesinde yok olmaktan kurtulmuş bulunan Sünnîlik, İslâm âleminin büyük kısmı üzerinde hegemonyasını tesise muvaffak olmuştu. Selçuklu İmparatorluğu parçalanınca, onun hâkimiyet sâhası içinde teşekkül eden bütün devletler, aynı siyaseti güderek, Sünnîliğin zaferini hazırladılar. Selçukluların siyâsî ve medenî vârislerinden biri olan Zengîler Devleti ve onların bir istitalesi olarak zuhur etmiş bulunan Eyyubîler Devleti bu siyaseti devam ettirmekten başka bir şey yapmamışlardır. Selâhaddin'in Mısır'a hâkim olması ile meydana gelen Sünnî İslâm birliği, Selçuk Türklerinin ananesini kurdukları siyasetin, nihaî hedefe ulaşmış şeklinden ibarettir. Eyyubîler'den sonra Memlûkler de, daha kuvvetli bir devlet otoritesi altında, aynı yolda yürümüşlerdir. Bu bakımdan, müellifin, Selçuklular'ın Batı Asya'da kısa bir zaman için hüküm sürmüş olduklarını söylemesi, (s. 30) belki kronolojik manada bir değer taşıyabilir, ama, tarihi realitenin anlaşılması için esas olan medenî tesirler noktainazarından eksik bir ifadedir.

İkinci bir husus, yazarın, Kilikya Ermenistan Krallığı'nın ehemmiyetinden bahsederken biraz mubalâğaya kaçmış olmasıdır. Haçlılar bakımından bu devletin oynadığı rol ne kadar büyük olursa olsun, kendisine bir "Büyük Siyasî Kuvvet" statüsü atfetmek (s. 43) mümkün değildir. Bu devletin, 1204 tarihinden sonra Bizans tazyikinden kurtulmuş olması belki kabul edilebilir ama, İslâm (yani Türk) tazyikinden kurtulması, bilhassa bu devrede, düşünülemez. Müellifin, Selçuk emirliklerinin inkıraz halinde bulunduğu bir devir (s. 44) olarak tavsif ettiği XIII. yüzyılın ilk yarısı, Selçuklu Devletinin, Anadolu Türk birliğini tamamlamış olduğu ve kuvvetinin zirvesine eriştiği bir devirdir. Bu devirde, yalnız, Büyük Kuvvet olarak tavsif edilen Kilikya Ermeni Devleti değil, civardaki diğer Hıristiyan devletler de

(Trabzon, Gürcüstan ve hattâ İznik devletleri) Selçuklu tâbiyeti altında bulunuyorlardı. Yine bu sıralarda, aynı Selçuklu Devleti, Celâleddîn Hârizmşâh'ı ve Eyyubîler'i mağlûp etmişti. Bu devirde Küçük Ermenistan'a, böyle Büyük Kuvvet statüsü izafe etmek, Anadolu Selçuklularını, aynı devirde, ikinci ve hattâ üçüncü derecede bir siyasî varlık saymak¹ kadar garip bir fikirdir.

Ermeni Kralı Hayton'un, 1246 yılında, kardeşini Moğol Hakanı'nın cülûsunu tebrike göndermesi, iki yıl önce Kudüs'ün Haçlılar elinden çıkmış olması hâdisesi ile ilgili olmaktan daha çok, üç yıl önce (1243) Moğollar'ın Köseadağ Muhaberinde Selçukluları yenmeleri ve Kilikya hudutlarına kadar sokulmaları hâdisesi ile ilgilidir. Bu tarihten sonra, yalnız -mezkûr muharebeye, Selçukluların vasalı sıfatıyla bir askerî müfreze göndermeyi tekeffül etmiş olan- Hayton değil, civardaki irili ufaklı bütün devletlerin reisleri, Moğol payitahtına, ya bizzat gitmek veya bir temsilci göndermek sureti ile, Hâkân'a arz-ı ubûdiyette bulunmuşlardı.

İşaret etmiş olduğumuz şu bir kaç husus, olayların, her şeye rağmen, yine Haçlılar açısından değerlendirilmiş olmasının bir neticesidir. Yazarın bilhassa bu devir Türk tarihine lâıyık ile vâkıf olmadığı bir hakikattir. Muayyen etüdlere istinad eden bir komplasyon için bu durum bir bakıma tabiidir. Umumî olarak ifade etmek gerekirse, yazar, bu küçük eser ile, Haçlı Seferleri mevzuundaki çalışmaların en son neticelerini ve Batı ilim âleminde bu çalışmalara verilmiş olan istikametini başarı ile ortaya koymuş ve önsözde belirtilen gayeye bu bakımdan vâsil olmuştur.

NEJAT KAYMAZ

¹ Prof. Köprülü'nün, Anadolu Selçuklu Devletinden -bünyesi dolayısı ile- "imparatorluk" şeklinde bahsetmesine bir antitez olarak ileri sürülen bu sonuncu fikir Prof. Wittek'e âittir (bk. The Rise of the Ottoman Empire, London 1963, s. 28).